

ارزش‌شناسی حکمت اشراق و تلویحات آن در اخلاق حرفه‌ای روان‌شناسان و روان‌درمانگران

داود دهقان^{۱*}، محمد مزیدی^۲، بابک شمشیری^۳، سعید رحیمیان^۴، محمدرضا تقوی^۴

مقاله‌ی مروری

چکیده

ارزش‌شناسی یکی از مهم‌ترین قلمروهای مکاتب فلسفی است که به مقولات زیبایی‌شناسی و اخلاق می‌پردازد. ارزش‌شناسی با اخلاق به‌طور عام و اخلاق حرفه‌ای به‌طور خاص در ارتباط است. امروزه، نظام‌های اخلاقی به‌دنبال پاسخ‌گویی به نیازهای انسان در زمینه‌های مختلف هستند؛ یکی از حوزه‌هایی که اخلاق به آن وارد شده، اخلاق حرفه‌ای روان‌درمانگران است. در این نوشتار با مبنا قرار دادن ارزش‌شناسی حکمت اشراق به مثابه‌ی یکی از فلسفه‌های اصلی اسلامی، به‌دنبال استخراج اصول و روش‌های اخلاق حرفه‌ای آن برای روان‌شناسان و روان‌درمانگران هستیم. شیخ اشراق برای دست‌یابی سالک به تزکیه‌ی نفس و تصفیه‌ی دل بر اساس مبانی ارزش‌شناسانه‌ی حکمت اشراق، دستورالعمل‌هایی را توصیه کرده‌است. هدف این مقاله استخراج تلویحاتی از این نظام ارزشی جهت روان‌درمانگران است. روش این پژوهش از نوع توصیفی - تفسیری است. اهلیت داشتن، صداقت، پرهیز از ظلم، خیرخواهی، امانت‌داری، مسؤولیت‌پذیری، توجه به کرامت انسانی و سکوت از جمله مفاهیم اخلاقی در حکمت اشراق هستند که اگر روان‌درمانگران بتوانند حتی بعضی از این ویژگی‌ها را در خود تحقق بخشند، توانایی آن‌ها در فرایند مشاوره و روان‌درمانی به مراتب افزون‌تر خواهد شد.

واژگان کلیدی: روان‌درمانی، اخلاق، حکمت اشراق، اخلاق حرفه‌ای

^۱ دانشجوی دکتری فلسفه‌ی تعلیم و تربیت دانشگاه شیراز، شیراز

^۲ دانشیار، بخش فلسفه‌ی تعلیم و تربیت، دانشکده‌ی علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز

^۳ استاد، بخش الهیات و معارف اسلامی، دانشکده‌ی الهیات، دانشگاه شیراز، شیراز

^۴ استاد، بخش روان‌شناسی بالینی، دانشکده‌ی علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز

* نشانی: شیراز، مجتمع خوابگاهی ارم، دانشگاه شیراز، دانشکده‌ی علوم تربیتی و روان‌شناسی، تلفن: ۰۹۱۷۱۰۶۴۸۱۹.

مقدمه

اهمیت رشد معنوی در انسان، در چند دهه‌ی گذشته به‌صورتی روزافزون توجه روان‌شناسان و متخصصان بهداشت روانی را به خود جلب کرده‌است. پیشرفت علم روان‌شناسی از یک‌سو و ماهیت پویا و پیچیده‌ی جوامع نوین از سوی دیگر، باعث شده‌است که نیازهای معنوی بشر در برابر خواسته‌ها و نیازهای مادی قد علم کنند و اهمیت بیش‌تری یابند. چنین به‌نظر می‌رسد که مردم جهان، امروزه بیش از پیش به معنویت و مسائل معنوی گرایش دارند و روان‌درمانگران نیز به‌طور روزافزون درمی‌یابند که استفاده از روش‌های سنتی برای درمان اختلالات روانی کافی نیست. از سوی دیگر، سازمان بهداشت جهانی در تعریف ابعاد وجودی انسان، به ابعاد جسمانی، روانی، اجتماعی و معنوی اشاره می‌کند و بعد چهارم، یعنی بعد معنوی را نیز در رشد و تکامل انسان مطرح می‌سازد (۱). برخی از روان‌شناسان معنویت را به‌عنوان تلاش دائمی بشر برای پاسخ‌دادن به چراهای زندگی تعریف کرده‌اند. بدون تردید هر درمانگری برای خودش دیدگاهی در زمینه‌ی معنویت دارد (۱).

Frankel ماهیت انسان را متشکل از سه بعد جسم، روان و روح می‌داند که هسته‌ی مرکزی آن، روح و پوشش رویی آن، تن و روان است. عناصر اصلی ساحت روحانی انسان، ترکیبی است از معنویت، آزادی و مسؤولیت که بدون در نظر گرفتن این عناصر، سخن گفتن از ماهیت انسان سخنی ناتمام و بی‌فرجام است. وی به تبیین مهم‌ترین نیازهای بخش روحانی انسان پرداخته و آن‌ها را در قالب شش نیاز: نیاز به پویایی اندیشه، نیاز به معنا، نیاز به تعالی خویشتن، نیاز به جاودانگی، نیاز به دین و نیاز به گروه‌دوستی عاطفی طبقه‌بندی می‌کند (۲).

روان‌درمانی‌های فلسفی نیز همپای درمان‌های معنوی در حال گسترش هستند. درمان وجودی نوعی روش فلسفی

بر درمان است که بر این باور عمل می‌کند که کشمکش درونی در درون یک فرد ناشی از مواجهه شخص با مفروضات مسلمی از هستی است. این مفروضات یا دلواپسی‌های غایی، همان‌گونه که توسط Yalom اشاره شده، عبارتند از: غیر قابل اجتناب بودن مرگ، آزادی و مسؤولیت، انزوای وجودی و در نهایت بی‌معنایی (۳).

در ایران باستان، مذهب اساس روان‌درمانگری به‌شمار می‌آمده‌است. اردیبهشت امشاسپند^۱ شفادهنگی و موبدان، واسطه‌های او بوده‌اند. هم‌چنین، این باور وجود داشت که تن ضعیف ممکن است از روان ضعیف ناشی شده باشد. به همین دلایل مانتراپزشکی^۲ بهترین نوع درمان به‌شمار می‌رفته است. بر طبق آیین و فرهنگ ایرانی، نابودکننده‌ی تمام بدی‌ها و پلیدی‌ها همان کلام ایزدی (مانترا) است. در تاریخ روان‌درمانی، ایرانیان نخستین گروهی بودند که با «سخن» به‌طور رسمی به روان‌درمانی پرداخته‌اند (۴).

اگر به متون ادیان آسمانی بنگریم و مکاتب مختلف فلسفی را مورد تحلیل قرار دهیم در می‌یابیم که سهم عظیمی از تعالیم آنان را «اخلاق» فراگرفته‌است. فلسفه‌های ایرانی و اسلامی نیز به‌طور تلویحی به این مقوله نظر داشته‌اند. حکمای ایرانی - اسلامی، ضمن فیلسوف بودن، طیب نیز بوده‌اند و در باب بیماری‌های روحی و روانی انسان نیز صاحب نظر بوده‌اند. از آن‌جا که خاستگاه اصلی اخلاق حرفه‌ای در حوزه‌های مختلف، مکاتب فلسفی هستند، هدف این نوشتار آن است که با مبنا قرار دادن فلسفه‌ی اشراق به‌ویژه قلمرو ارزش‌شناسی آن

^۱ به معنی راستی و یکی امشاسپندان و نمادی است از قانون ایزدی و نظم اخلاقی در این جهان.

^۲ مجموعه‌ای از کلمات و آواهای مقدس که با آهنگ خاصی به دفعات تکرار می‌شود. مانترا به معنی رها شدن است و از دو بخش مان و ترا تشکیل شده است که «مان» به معنی فکر و «ترا» به معنای آزاد شدن است. از مانترا در مدیتیشن استفاده می‌شود و بر روی جسم و روح تأثیر مثبت می‌گذارد. ایرانیان از این تکنیک در طبابت استفاده کرده‌اند.

و با استفاده از روش توصیفی - تفسیری که در زمهری روش‌های فلسفی تحقیق است، به تلویحاتی کاربردی در حوزه اخلاق حرفه‌ای روان‌درمان‌گران دست یابد. با توجه به وابسته بودن روان‌درمانی به فرهنگ، این مطالعه در جهت استخراج نوعی اخلاق حرفه‌ای مبتنی بر فلسفه اسلامی - ایرانی است.

اخلاق حرفه‌ای در روان‌شناسی

با توجه به این‌که دانش روان‌شناسی با روح انسان سروکار دارد، بهره‌گیری از روش‌ها و تکنیک‌های روان‌درمانی نه تنها مستلزم داشتن مهارت و دانش کافی و لازم است، بلکه نکته‌ی مهم‌تر در امر روان‌درمانی، بهره‌گیری از موازین و رعایت اصول اخلاقی و به‌عبارت دقیق‌تر، پای‌بندی به اخلاق روان‌شناسی است.

با وجود این‌که در هر ارتباط کمک‌کننده‌ای به‌طور ذاتی قصد مثبتی نهفته است، اما هم آسیب‌رسانی و هم منفعت‌رسانی به‌صورت بالقوه در آن وجود دارد. از اینرو لازم است، روان‌درمان‌گران در چارچوبی مفهومی کار کنند که هم برای خودشان و هم برای مراجعانشان، سلامت و امنیت را به همراه داشته باشد (۵). انجمن روان‌شناسی آمریکا که معتبرترین مجمع علمی روان‌شناسان در سطح جهان است به‌خاطر رعایت حقوق همه‌جانبه‌ی مراجعان و بیماران به تدوین اصول اخلاقی روان‌شناسان، اهتمام کرده است (۶). این اصول اخلاقی شامل یک مقدمه‌ی کلی و یک مقدمه‌ی تفصیلی و شش اصل عمومی و معیارهای ویژه‌ی اخلاقی است. اخلاق حرفه‌ای در حوزه‌ی روان‌شناسی مبتنی بر پنج اصل عمده است. این اصول به روان‌شناسان کمک می‌کند تا در چارچوب اخلاق حرفه‌ای در حوزه‌های درمان، آموزش و سنجش به فعالیت بپردازند (۵). این اصول عبارتند از:

اصل احترام به شأن و آزادی انسان‌ها

این اصل اشاره به احترام روان‌شناسان به تمامی انسان‌ها صرف نظر از رنگ، نژاد، قومیت، جنسیت، مذهب و ... دارد.

اصل وظیفه‌شناسی و مسؤولیت‌پذیری

روان‌شناسان در قبال رفاه و امور مربوط به سلامت روان‌شناختی افراد جامعه احساس مسؤولیت دارند.

اصل سودمندی و عدم آسیب‌رسانی

این اصل به تلاش روان‌شناسان برای رساندن منافع سلامت روان‌شناختی به افرادی که با آن‌ها کار می‌کنند اشاره دارد. علاوه بر این، آن‌ها تلاش می‌کنند تا به این افراد آسیبی وارد نشود و در مواقعی که اجتناب از این آسیب امکان‌پذیر نیست، سطح آن‌را به حداقل برسانند.

اصل عدم تبعیض

این اصل اشاره به این باور ذهنی و عملی روان‌شناسان دارد که تمامی افراد جامعه حق برخورداری از خدمات روان‌شناختی با کیفیت برابر را دارند و از این لحاظ نباید تفاوتی بین افراد قایل شد.

اصل توجه به نظام ارزش‌های جامعه

روان‌شناسان همواره در چارچوب ارزش‌ها و معیارهای اجتماعی قدم برداشته و به آن‌ها پای‌بند هستند.

ارزش‌شناسی حکمت اشراق

ارزش‌شناسی به بحث درباره‌ی نظریه‌ی ارزش می‌پردازد و در صدد است تا آنچه را که اخلاقاً خیر است توصیه کند. اخلاق و زیبایی‌شناسی، بخش‌های ارزش‌شناسی را تشکیل می‌دهند (۷).

فلاسفه‌ی اسلامی، حکمت را به دو بخش نظری و عملی تقسیم کرده‌اند. در حکمت نظری، مباحث مربوط به جهان هستی، انسان و معرفت بررسی می‌شود و در حکمت عملی از اخلاق، تدبیر منزل و سیاست، سخن گفته می‌شود و هر یک از فیلسوفان با رویکرد خاص خود به تبیین زوایا و ابعاد این موضوعات پرداخته‌اند (۶). سه‌روردی نیز پس از آن‌که

کبیره و صغیره و به طور کلی رعایت شریعت و فرایض و سنن دینی انسان را از ناکامی و خسران می‌رهاند.

انقطاع الی‌الله: بریدن از غیر خدا و پیوستن به او پایه‌ی اصلی سیر وسلوک است. پس از انقطاع از غیر خدا و روکردن به جانب او سالک به‌جایی می‌رسد که جز عشق به حق، محبت هیچ کس را در دل ندارد.

ذکر دائم: شیخ اشراق در تقرب انسان به خداوند برای ذکر مداوم نقش مؤثری قایل است. وی ضمن بیان انواع ذکر، تأثیر شگرف برخی اذکار را بیان کرده است.

عبادت: انجام دادن اعمال عبادی به‌طور مستمر به‌ویژه قرائت قرآن، نماز شب و روزه در تقرب انسان به خداوند متعال نقش مؤثری دارد.

دعا و تضرع: دعا و تضرع و طلب کمال و سعادت و قرب از خداوند، مقدمه‌ی حصول مراتب کمال است. همان‌گونه که مقدمات برهان نتیجه را بالطبع به‌دنبال می‌آورد (۹).

ارزش‌های فردی

ارزش‌های اخلاقی که انسان درباره‌ی خود باید آن‌ها را مورد توجه قرار دهد عبارت است از:

رهایی از خود: اولین گام سلوک رهایی از امیال نفسانی و افکار جاهلانه و دوستی دنیاست.

محاسبه‌ی نفس: انسان باید صبح و شب اعمال خویش را بررسی کند و بکوشد که اعمالش روز به روز او را به کمال و سعادت نزدیک‌تر سازد.

ریاضت: از بنیان‌های کمال، ریاضت است و ریاضت بر کم خوردن، کم گفتن، کم خفتن و دوری از شهوت و غضب استوار است.

استقامت: صبر و پایداری از پایه‌های اخلاقی است. بدون پایداری، مهار کردن اژدهای نفس اماره و وصول به آب حیات امکان‌پذیر نیست. بر اثر استقامت، اخلاق سریع‌الزوال یعنی «حال» به تدریج به «ملکه» و خصلت‌های ثابت و راسخ تبدیل می‌شود.

به‌صورت گسترده از نظام نوری یا هستی‌شناسی، علم‌النفس و معرفت‌شناسی اشراقی سخن گفته، در حوزه‌ی حکمت عملی با رویکرد اشراقی به بررسی مباحث اخلاقی پرداخته و نقش بی‌بدیل اخلاق را بر سطحی‌ترین لایه‌های زندگی تا عمیق‌ترین جنبه‌های آن و در همه‌ی شؤون علمی و عملی نشان داده و در بسیاری از موارد از ظرایف اخلاقی بحث کرده است (۸).

پژوهشگران فلسفه‌ی اسلامی در معرفی حکمت اشراق، دو وجهی نظر متفاوت اختیار کرده‌اند: گروهی با وجهی نظر پدیدارشناسانه و باطنی به فلسفه‌ی اشراق پرداخته‌اند. گروه دوم به پیروی از حکمای متأخر اسلامی، فلسفه‌ی سه‌روردی را جزئی از نظام فلسفه‌ی عام ابن‌سینا دانستند و به آن دسته از آثار او که بیش‌تر جنبه‌ی مشائی دارد، متمایل هستند.

شیخ اشراق در برخی از آثار خود به پیروی از مشائیان، ملاک ارزش اخلاقیات را همان اعتدال و دوری از افراط و تفریط دانسته است؛ اما دیدگاه ویژه‌ی او در این باره قرب الهی است. یعنی اساس کمال، توجه تام به نورالانوار و انقطاع به سوی اوست و تمامی خلق‌ها آنگاه دارای ارزش هستند که انسان را در راه قرب به خداوند یاری رسانند و هر خلق و فعلی که سد راه قرب شود یا به آن خلل وارد سازد بی‌ارزش است (۹).

ارزش‌های اخلاقی که شیخ اشراق در آثار گوناگون خود آن‌ها را ذکر کرده با یکدیگر متفاوتند. برخی در ارتباط انسان با خدا مطرح می‌شوند و برخی در ارتباط با خود و برخی دیگر در ارتباط با دیگران که بر این اساس می‌توان آن‌ها را به سه گروه تقسیم کرد:

ارزش‌های الهی

آنچه در رابطه‌ی میان انسان با خداوند دارای ارزش اخلاقی و مورد توصیه‌ی شیخ اشراق است عبارتند از:
تقوا: صراحتاً اوامر و ترک نواهی الهی و ترک گناهان

تخلیه، تحلیه، تجلیه: مرحله‌ی آغازین سلوک پیراستن نفس است از رذایل یعنی تخلیه، مرحله دوم آراستن نفس است به فضایل یعنی تخلیه، و مرحله سوم آن صفا دادن دل و نورانیت جان است یعنی تجلیه.

ارزش‌های اجتماعی

آن‌دسته از ارزش‌های اخلاقی که انسان هنگام برقراری ارتباط با دیگران باید آن‌ها را رعایت کند عبارت است از:

پرهیز از ظلم: ستمکاری و آزار رساندن به دیگران از حجاب‌های ظلمانی است. شیخ اشراق از ستم کردن، حتی به یک مورچه، منع می‌کند و می‌گوید: «خدای همه یکی است و دست لطف او بر سر تمامی مخلوقات است، پس چرا برخی به دیگران ستم می‌کنند.»

راستگویی: شیخ شهاب‌الدین راستگویی را از پایه‌های کمال می‌داند و توصیه می‌کند که فرد نباید به دروغ آلوده شود. دروغ گفتن انسان را به باطل و ناحق عادت خواهد داد و حتی رؤیاهای شخص دروغ‌گو رؤیاهای کاذب خواهد بود. شفقت به مردم: در خلق به شفقت نگرستن و به آن‌ها مهر ورزیدن و ایشان را چون فرزندان و برادران خود دانستن از اموری است که سالک را از آن گریزی نیست. مهرورزی به دیگران به‌ویژه به ضعیفان و یتیمان راه سلوک را هموار و وصول به کمال را آسان می‌سازد.

نیکی به والدین: شیخ اشراق نیکی به پدر و مادر را از امور مؤثر در توفیق سالک می‌داند (۹).

اخلاق در مشرب شهاب‌الدین سهروردی

بنیان‌گذار حکمت اشراق، سهروردی است که پیوندی بین اندیشه‌ی ایران باستان و اندیشه‌ی اسلامی ایجاد کرده‌است. سهروردی هماهنگی انسان و جامعه را با نظام کیهانی لازم می‌داند، چرا که معتقد است در پرتو آموزه‌ی هماهنگی با نظام کیهانی، وجود آدمی مشرقی و نورانی می‌شود (۱۰).

شیخ اشراق با عمر کوتاهی که داشت مکتب نوینی در حکمت اسلامی تأسیس کرد. روش استدلالی را با اشراق

بیامیخت و غایت فلسفه را نجات نفس از زندان ظلمانی هوی و هوس نفسانی دانست. ریاضت و تزکیه‌ی نفس را لازمه‌ی علم کامل دانست و در تلفیق فلسفه و دین و نیز فلسفه‌ی یونانی و حکمت ایران باستان کوشید. او عارفی بود مسلمان که در آینه‌ی عرفان اسلامی صور و عقاید حکمت پیشینیان را از یونان و ایران و بابل و هند، مرئی ساخت و احیاء کرد (۱۱).

سهروردی تنها به نیروی عقل و قیاس برهانی اکتفا نمی‌کند، بلکه شیوه‌ی استدلالی محض را با سیر و سلوک قلبی همراه می‌سازد. سهروردی برای تدوین فلسفه‌ی خویش منابع متعددی داشت که با گردآوری آن‌ها و تنظیم شگفت‌انگیز آن‌ها در کنار هم فلسفه‌ی نوین خود را پایه‌گذاری کرد (۱۲). این منابع به سه دسته‌ی کلی تقسیم شده‌اند:

حکمت مشاء؛ بدون شک این حکمت مشائی بود که مقدمه‌ی اشراق شده است. سهروردی با گردآوری آثار مشائیان به‌خصوص ابن‌سینا توانست این‌گونه از آراء مشاء در حکمت اشراق استفاده کند.

حکمت الهی یونان؛ سهروردی برخلاف فیلسوفان پیشین که تنها به ارسطو توجه ویژه‌ای داشتند شیفته‌ی فیثاغورث و امپدکلس و افلاطون بود، تا حدی که افلاطون را پیشوای حکمای اشراق می‌داند.

حکمت ایران باستان؛ از نکات برجسته و جالب توجه سهروردی علاقه‌ی خاص او به حکمت پارسی باستان به‌خصوص شخص زرتشت است. این توجه ویژه به‌حدی است که برخی اصطلاحات حکمت اشراق را از اوستا و منابع پهلوی گرفته است. او در کتاب حکمت‌الاشراق، زرتشت را حکیم فاضل نامیده و حتی خودش را زنده‌کننده‌ی حکمت ایران باستان دانسته است (۱۳).

دیدگاه‌های اخلاقی سهروردی مبین رویکرد ارزش‌شناسی اوست. از نظر وی هدف اخلاق عبارت است از بریدن از عالم

مشکل است و اهل در جهان کم به دست می‌آید» (۹). بنابراین، می‌توان گفت آمادگی و استعداد یکی از شروط اصلی سیر و سلوک است. در این باره سهروردی در مقدمه‌ی اثر گران سنگ خود یعنی حکمت‌الاشراق می‌گوید: «این کتاب را جز به اهلش ندهید. برای خواندن و فهم آن ابتدا باید چهل روز ریاضت کشید» (۹). آنچه از سخنان سهروردی استنباط می‌شود این است که اهلیت داشتن هم برای روان‌درمانگر و هم برای مراجع ضرورت دارد. روان‌درمانگر با پایبندی به اصول اخلاقی و استمرار بر این طریقت، مراجع یا بیمار را نیز آماده‌ی این مسیر می‌کند.

صداقت و راستی

رعایت «صداقت» در تمامی مراحل مشاوره از سوی طرفین (مشاور و مراجع) امری ضروری است. در روایات آمده است: «النجاء فی الصدق؛ رستگاری در راستگویی است» (۱۶). از آنجایی که هدف اصلی در روان‌درمانی، راهنمایی مراجع برای موفقیت در حل مشکلاتش است، رعایت صداقت از سوی درمانگر، تأمین‌کننده‌ی این هدف و عدم رعایت آن به منزله‌ی شکست روان‌درمانی است.

شیخ اشراق، راستگویی را از پایه‌های کمال می‌داند و توصیه می‌کند که فرد نباید به دروغ آلوده شود. دروغ گفتن انسان را به باطل و ناحق عادت خواهد داد و حتی رویاهای شخص دروغ‌گو رویاهای کاذب خواهد بود (۸).

پرهیز از ظلم

رعایت انصاف در برخورد با مراجعان باعث پیشرفت فرایند روان‌درمانی می‌شود. ستمکاری و آزار رساندن به دیگران از حجاب‌های ظلمانی است. شیخ اشراق از ستم کردن، حتی به یک مورچه منع می‌کند و می‌گوید: «خدای همه یکی است و دست لطف او بر سر تمامی مخلوقات است، پس چرا برخی به دیگران ستم می‌کنند (۹)».

امانتداری

در فرایند روان‌درمانی رعایت اصل «امانت» بسیار مهم

ظلمت و رسیدن به عالم نور، اتصال به نورالانوار و خلیفه الله شدن در زمین و راه رسیدن به این مقام، تخلق به صفات نیک اخلاقی و دوری از صفات بد و ناپسند است (۱۴). بر این مبنا سهروردی دستورالعمل‌هایی را جهت وصول به این مقام به کرات توصیه می‌کند. مقصود از دستورالعمل‌ها برنامه‌ی خاص اخلاقی است که پیوسته سالک باید بدان پای بند باشد. از آن‌جا که فلسفه‌ی اشراق، فلسفه‌ای سلوکی است، سهروردی بارها در آثار خود از این دستورالعمل‌ها سخن گفته و بر آن‌ها تأکید کرده است: پای‌بندی به فرایض دینی، دعا، تلاوت قرآن، تهجد، ذکر، تضرع، رابطه‌ای رازگونه با خدا، محاسبه‌ی نفس، نیکی و احسان به دیگران، دلسوزی و خیرخواهی نسبت به دیگران و سکوت (۱۵).

اصول اخلاقی روان‌درمانی مبتنی بر حکمت اشراق

برخی از اصول اخلاقی مطرح شده در حکمت اشراق در حیطه‌ی روان‌درمانی لازم به نظر می‌رسد و برای این‌که اهداف یک مشاوره‌ی سالم تأمین شود، چاره‌ای جز رعایت آن‌ها نیست. در این قسمت به بعضی از این اصول اخلاقی اشاره می‌کنیم:

اهلیت داشتن

یکی از عناصر سیر و سلوک در حکمت اشراق، اهلیت و قابلیت داشتن است. از منظر شیخ اشراق، ناهلان از دریافت حقایق ناتوان و محرومند. سهروردی معتقد است «چون با ناهل سخن‌گویی، سیلی خوری و سخنی که فهم نکنند بر کفر و دیگر چیزها حمل کنند و هزار چیز این‌جا تولد کند» (۹). سخن را باید با اهلش در میان گذاشت. مثل دل ناهل و بیگانه از حقیقت، هم‌چنان است که فتیله‌ای که به‌جای روغن، آب بدو رسیده باشد. چندان که آتش به نزد او بری، افروخته نشود، اما دل آشنا هم‌چو شمعی است که آتش از دور به خود کشد و افروخته شود (۹). هم‌چنین، ناهل نمی‌تواند وارد طریقت و سیر و سلوک شود زیرا ترک دنیا بر ناهل مشکل است. «این عالم کم کسی را میسر شود زیرا ترک دنیا بر ناهل

است و از نظر تعالیم دینی، انسانی که امانتدار نباشد خیانتکار و فریبکار است که مرتکب شنیع‌ترین کارها شده است. به‌طوری که ثمره و نتیجه‌ی دین، امانتداری معرفی شده است: «ثمره‌الدین الامانه؛ میوه‌ی دین امانت است» (۱۶).

عدم رازداری نیز از اموری است که نوعی خیانت محسوب شده و انسان‌ها از آن منع شده‌اند: «المذبح و الخائن سواء؛ کسی که رازی را افشا کند و کسی که خیانت کند یکسانند» (۱۶). همچنین، کسی که خیانت در مشاوره را پیشه‌ی خود قرار دهد، شایسته‌ی مشورت و نظرخواهی دانسته نشده است؛ چنان‌چه پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «من غش المسلمین فی مشوره فقد برئت منه؛ آن‌که در مشورت کردن نسبت به مسلمانان بدخواهی و خیانت کند من از او بیزارم» (۱۷).

شیخ اشراق، در باب امانتداری و حفظ اسرار دیگران با استناد به آیات و روایات اسلامی، آن را لازمه‌ی سلوک می‌داند (۸).

مسئولیت‌پذیری

حس مسئولیت‌پذیری در مقابل همه‌ی بندگان خدا و به دیده‌ی یک «برادر» به آنان نگریستن، گرچه همواره مطلوب دین بوده‌است، در امر مشاوره و روان‌درمانی یک ضرورت است. اهمیت این مسئله آن‌قدر زیاد است که امام سجاد (ع) می‌فرماید: «آنرا را توفیق ده که هدایت کنند طلبان حق را و برای مشورت‌جویان خیرخواه باشند» (۱۸). سهروردی نیز احساس مسئولیت در قبال دیگران را امری مهم در جهت کمال انسان می‌داند (۱۵).

توجه به کرامات انسانی

یکی از مهم‌ترین اصول اخلاقی، ارزش قایل شدن برای کرامت انسانی و احترام گذاشتن به مراجع و رعایت حقوق و تکریم جایگاه او به‌عنوان یک شخصیت انسانی است. البته اصل کرامت یکی از مواردی است که اسلام به آن توجه خاصی داشته است. قرآن کریم می‌فرماید: «و لقد کرمنا

بنی آدم؛ ما فرزندان آدم را کرامت و ارزش بخشیدیم». رعایت آزادی نیز ناظر به کرامت انسان است و ارزشی است که خداوند برای انسان قایل بوده و به او برتری و آزادی بخشیده است. در دین مبین اسلام ارزش نهادن به دیگران همپایه‌ی گرمی داشتن و ارزش گذاشتن به مقام الهی است (۸). سهروردی با توجه به کرامت نفس و مقام رفیع انسان، او را شایسته‌ی شنیدن آواز پر جبرئیل می‌داند (۹).

دلسوزی و خیرخواهی نسبت به مردم

شیخ اشراق اعتقاد دارد هر شخصی که طالب کمال و معنویت است، باید دلسوز و خیرخواه مردم باشد و این مهم را از وظایف خود بداند و مردم را چون فرزندان و برادران خود بداند. زیرا شفقت، خیرخواهی و مهرورزی با مردم، وصول به کمال را هموار می‌سازد (۱۹). در خلق به شفقت نگریستن و به آن‌ها مهر ورزیدن و ایشان را چون فرزندان و برادران خود دانستن از اموری است که سالک را از آن‌گریزی نیست. از نظر سهروردی، مهرورزی به دیگران به‌ویژه به ضعیفان و یتیمان، راه سلوک را هموار و وصول به کمال را آسان می‌سازد (۱۵). امروزه، خیرخواهی از جمله ویژگی‌های اخلاق حرفه‌ای روان‌شناسان محسوب می‌شود.

سکوت

از نگاه اخلاق اشراقی، سکوت دارای ارزشی والاست؛ زیرا آن‌چه اهمیت دارد در اختیار گرفتن زبان است و با سکوت، به‌تدریج این مهم حاصل می‌آید و چنان‌حالی به وجود می‌آید که سالک جز حق نگوید. بدین سبب، سکوت را کاری حکیمانه می‌داند. شیخ اشراق در ارزشمندی سکوت چنین می‌گوید: بارها و بارها بیندیش و آن‌گاه سخن بگو و البته بدان اگر با سخن گفتن در زمره‌ی صالحین قرار می‌گیری، چه بسا با سکوت، فرشته‌ی مقرب خدا شوی (۸).

نتیجه‌گیری

در حکمت اشراق، اخلاقیات جزء ویژگی‌های حکیم متأله محسوب می‌شود و از طریق پیمودن مسیر حقیقت، سالک به

سهروردی به‌عنوان پایه‌گذار حکمت اشراق، عرفان و سلوک را در زمره‌ی طبابت روحانی قرار می‌دهد و عرصه‌ی جولان سیر و سلوک را روح و روان آدمی می‌داند و فراست نظر و نظارت پیر به‌عنوان طبیب روحانی را ابزار تعادل شخصیت سالک محسوب می‌کند. در سیر و سلوک، پیر با نفوذ باطنی به دنیای درون مرید از نقاط ضعف و قوت، ادراکات و اندیشه‌ها، تردیدها، تمایلات و آرزوهای او آگاه می‌شود و با برقراری نوعی همدلی روحی و روانی به کمک خود او به بازسازی و دگرذیسی شخصیتی مرید می‌پردازد.

بسیاری از بیماران روانی، آن‌گونه که صاحب‌نظرانی چون فرانکل، وست، یالوم و رولومی عنوان می‌کنند، از فقدان معنا و مسائل معنوی یا فلسفی رنج می‌برند. از منظر حکمت اشراق، این‌گونه افراد به‌دلیل جدایی از امر قدسی، در وضعیت روحی نامناسبی هستند. سهروردی این مطلب را به زیبایی در رساله‌ی غربت‌الغریبه آورده است (۹). زیربنای فلسفی تمام آثار رمزی سهروردی، اندیشه‌ی غربت انسان در جهان مادی و هبوط روح او از عالم برین به جهان فرودین است، زیرا احساس غربت کردن لازمه‌اش حضور سابق در وطنی دیگر است، همان وطن اصلی و اولیه‌ای که روح از آن‌جا به این جهان مادی تبعید شده است (۲۱).

اساس حکمت اشراق بر تزکیه‌ی نفس است. به همین خاطر، ظرفیت و کاربرد فراوانی در روان‌درمانی دارد. اصول اخلاقی حکمت اشراق، گرچه اصولی عام محسوب می‌شوند که برای هدایت و کمال انسان‌ها تبیین شده است، بی‌تردید تأثیرات آن در ارتقاء روابط انسانی، به‌ویژه روابط روان‌درمانگر - بیمار مؤثر خواهد بود. بسیاری از این اصول اخلاقی، امروزه، در مرام‌نامه‌های اخلاق حرفه‌ای روان‌شناسان مورد تأکید قرار گرفته است.

درجه‌ای می‌رسد که به هم‌نوعان خود احترام می‌گذارد، به کسی ظلم روا نمی‌دارد، با دیگران با شفقت برخورد می‌کند و در قبال آن‌ها احساس مسئولیت کرده و رازداری جزء ویژگی‌های شخصیتی او می‌شود. اهلیت داشتن، صداقت، پرهیز از ظلم، خیرخواهی، امانت‌داری، مسئولیت‌پذیری، توجه به کرامت انسانی و سکوت از جمله مفاهیم اساسی در حکمت اشراق هستند که همگی مقدمات خودسازی و خداشناسی محسوب می‌شوند. اگر یک روان‌درمانگر بتواند حتی بعضی از این ویژگی‌ها را در خود تحقق بخشد، توانایی او در فرایند مشاوره و روان‌درمانی به مراتب افزون خواهد شد. برخی از اصول اخلاقی حکمت اشراق در روان‌شناسی امروز نیز به‌عنوان اخلاق حرفه‌ای روان‌شناسان^۱ مورد تأکید است. به‌عنوان مثال، صداقت، صلاحیت حرفه‌ای، عدم تبعیض و رازداری به‌عنوان اصول اخلاق حرفه‌ای روان‌شناسان، مورد تأکید قرار گرفته است و برای اجرای آن قوانینی وضع شده است (۲۰).

روان‌درمانگری که در مسیر سلوک عارفانه قرار گیرد، نه به‌خاطر وضع قوانین اخلاقی و تدوین منشور اخلاقی از سوی نهادهای رسمی و غیر رسمی به قانون پای‌بند است، بلکه وی خود تجلی اخلاقیات است و از خیر جز خیر صادر نمی‌شود. او از درون، نیکی و خیر است و رفتار و کردارش نیز همه خیر هستند. از آن‌جا که در روان‌درمانی، روان‌درمانگر با درون و روح افراد در ارتباط است؛ بنابراین، مقوله‌ی پای‌بندی به اخلاقیات بیش از پیش ضروری به‌نظر می‌رسد و این نکته در فلسفه‌های اسلامی به‌طور عام و حکمت اشراق به‌طور خاص، قابل استنتاج است. به‌عبارتی، روان‌درمانگری که بر اساس فلسفه‌های اسلامی به مقوله‌ی اخلاقیات نظر دارد، خود باید مسیر سلوک را طی کرده باشد و از فراز و نشیب راه آگاه باشد تا بتواند مراجع را به سرمنزل مقصود رهنمون سازد.

^۱ Professional Ethics for Psychologists

منابع

- 12- Skandari H. [Nafs va Avamele Moaser dar Takamole an az Didgahe Sohrwardi]. Faslnameh Takhasosi Akhlagh 1389; 2(21): p. 21. [in Persian]
- 13- Mohamad-Aminzadeh H, Mohamad-aminzadeh L. [Akhlaghe Tarbiyat az Manzare Sohrwardi]. Proceeding of the 3rd Congress of Sohrwardi in Iran; 2012. University of Zanjan; 2012. http://www.civilica.com/Paper-SUHRAWARDI03-SUHRAWARDI03_035 (accessed in 2012)
- 14- Khademi E, Golaghayi M. [Trbiyate Erfani az Didgahe Sohrwardi]. Taamolote Falsafi 1389; 2(5): p. 37. [in Persian]
- 15- Ziayi H. Knowledge and Illumination. Translated by: Noorbakhsh S. Tehran: Farzan Rooz press; 2005, p. 191. [in Persian]
- 16- Tamimi A. [Ghorar-Alhekam]. Translated by: Ansari M. Ghom: Dar-Al-Ketab press; 2012, p. 635. [in Persian]
- 17- Mohamadi Rishahri M. [Mizan-Alhekma]. Translated by: Sheykhi H. Moaseseh Farhangi Dar-Al-Hadis press; 2012, p. 5158. [in Persian]
- 18- Colayni M. [Kaafi]. Translated by: Ostadvali H. Dar-Al-Saghaleyn press; 2012, p. 59, 154, 11, 123. [in Persian]
- 19- Sharafi Jam M, Khalili S. [Barrasi Tatbighi Mabani Falsafi Sheykhe Eshragh va Bergson]. Tarbitate Eslami 1389; 5(11): p. 81. [in Persian]
- 20- Gary R. Psychotherapy Theories and Techniques. Washington: American Psychological Association; 2014, p. 112.
- 21- Rahimi Zanganeh E. [Andisheh Ghorbate Ensan az Negahe Sohrvardi]. Proceedings of the Annual Scientific Conference of the Razi University; 1390; Kermanshah, Iran; Kermanshah Razi University; 1390. http://www.civilica.com/Paper-RAZICONF01-RAZICONF01_197 . (accessed in 2011)
- 1- West W. Psychotherapy and Spirituality. Manchester: University of Manchester; 2010, p. 23-25.
- 2- Hasani Baferani T. [Mahiyate Ensan va Niyazhaye Motaali ou az Didgahe Victor Frankle]. Ravanshenasi va Din 1389; 3(12): 5. [in Persian]
- 3- Yalom ID. Existential Psychotherapy. New York: Basic Books; 1980, p. 13, 14, 17.
- 4- Zartosht. [Avesta]. Translated by Pour Davoud E. Tehran: Forouhar Press; 1974, p. 322. [in Persian]
- 5- Shamshiri B, Khoshtakht F. [Koliyate Moshavereh va Rahnemayi] Tehran: Aeeizh Press; 2012, p. 167. [in Persian]
- 6- Goodarzi A. [Akhlaghe Ravanshenasi]. Tehran: Rasa Press; 2002. p. 59. [in Persian]
- 7- Gutek GL. Philosophical and Ideological Perspectives on Education. Boston: Pearson Press; 2013, p. 8.
- 8- Ebrahimi Dinani G. [Shoae Andisheh va Shohoud dar Falsafayeh Sohrwardi]. Tehran: Hekmat Press; 2009, p. 112. [in Persian]
- 9- Sohrwardi Sh. [Mosanafat]. Translated by: Nasr H. Tehran: Pazhouheshgahe Oloume Ensan va Motaleate Farhangi; 1993. p. 11, 125, 126, 189, 199, 200, 211, 213, 214, 220, 222. [in Persian]
- 10- Dilami Salehi B. [Amoozeh Hamahangi ba Nezame Keyhani dar Falsafayeh Eshraghe Sohrwardi]. Pazhoohesh-haye Falsafi Kalami 1381; 13(148): p. 116. [in Persian]
- 11- Nasr H. [Shahabaddin Sohrwardi]. Tehran: Oghaf Press; 1966, p. 16. [in Persian]

Axiology of illuminationism and its implications in professional ethics for psychologists and psychotherapists

Davoud Dehghan^{*1}, Mohamad Mazidi², Babak Shamschiri², Saeid Rahimiyan³, Mohamadreza Taghavi⁴

¹PhD Candidate, Department of Philosophy of education, Shiraz University, Shiraz, Iran;

²Associate Professor, Department of Philosophy of education, Shiraz University, Shiraz, Iran;

³Professor, Department of Islamic Philosophy, Shiraz University, Shiraz, Iran;

⁴Professor, Department of Psychology, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Abstract

Axiology is an important topic of discussion in philosophical schools that deals with aesthetics and ethics. Axiology is related to ethics in its general sense and professional ethics in specific. Today, moral systems are seeking to answer man's needs in various areas including professional ethics for psychotherapists. In this article, we have examined the axiology of illuminationism as the basis of our view and a major Islamic philosophy in order to draw from it the principles and methods of professional ethics for psychologists and psychotherapists. Sohrawardi, the founder of illuminationism, has offered certain instructions for the purification of ego. The aim of this article is to extract from this axiological system some implications that would be beneficial to psychotherapists. The method used in this research is descriptive-interpretive. Capacity, honesty, justice, benevolence, trustworthiness, commitment, respect for human dignity and secrecy are among the ethical principles of Illuminationism, and if psychotherapists can apply these values, their treatments and therapies will be more effective.

Keywords: psychotherapy, ethics, illumination, philosophy, professional ethics

*Email: dehghanir@yahoo.com